

# Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia de Securitate 14(2) (2024)

ISSN 2657-8549

DOI 10.24917/26578549.14.2.4

**Галина Боднар**

Львівський національний університет імені Івана Франка (Україна)

ORCID 0000-0002-7972-8111

## Свідчення російсько-української війни з 2014 року: про практику та етику усної історії

Witnessing the Russian-Ukrainian War Since 2014: Documentation Practices  
and Ethical Issues in Oral History

### Abstrakt

У статті проаналізовано усноісторичне вивчення російсько-української війни з 2014 року. Важливі події останніх років змістили часові рамки досліджень методом усної історії в Україні. На відміну від інтерв'ю з відстані часу, які були більш звичні для усноісторичних студій донедавна (Другу світову війну, Голокост, радянське повсякдення та ін.), постала унікальна для нашого регіону усна історія незавершеного минулого. Етичні настанови організації та запису усних свідчень про сучасне, що мають „свіже” фактологічне наповнення і емоційне переживання, є важливими аспектами в дослідженні цієї теми. Оповідачі (військові та добровольці початку російської війни в Україні 2014–2015 років) вибудовують свої оповіді нерідко вперше під час запису інтерв'ю. Це відбувається, коли такі спогади ще не були зафіксовані через колективне пригадування або в інших контекстах. Потенціал такої джерельної бази є важливим як для загальних студій пам'яті, так і для досліджень конкретних історичних подій. Роль і місце дослідника як сучасника подій, його/її саморефлексія, а також відповідальність усіх учасників проекту – є ключовими темами, які пропонуються до обговорення. Усна історія війни – це складний і обережний баланс між підтримкою наративізації свідками пережитого і запобіганням їхньому надмірному зануренню у важкі спогади. Інтерв'ю може мати як позитивний, так і негативний емоційний вплив на нараторів. Навіть якщо сам процес інтерв'ювання може здаватися терапевтичним, усна історія не є терапією. Усноісторичні студії війни актуалізують питання самоетики дослідників, проблематичність дослідницького аналізу таких записів і їх доступність.

**Ключові слова:** усна історія, російсько-українська війна з 2014 року, практика документування, питання етики, травматичний досвід

**Abstrakt**

The article analyzes oral history research on the Russian-Ukrainian war since 2014. Important events of recent years have shifted the temporal focus of Ukrainian oral history studies. Unlike the more familiar oral history interviews focused on distant events such as World War II, the Holocaust, or Soviet everyday life, this research presents a unique oral history of an unfinished past in our region. The article explores the ethical guidelines for organizing and recording oral testimonies about contemporary events with “fresh” factual content and emotional experiences. In many cases, storytellers (soldiers and volunteers from the Russian war in Ukraine in 2014–2015) share their stories for the first time, before collective recall or other contextual narratives have shaped them. The discussion addresses the potential of such sources for oral and memory studies, the role of the researcher as an event witness, and the importance of self-reflection and responsibility among all project contributors. The oral history of war requires a careful balance between supporting witnesses as they narrate what they experienced and preventing them from becoming overly immersed in difficult memories. An interview can have either a positive or negative emotional impact on narrators. Even though the process may seem therapeutic, oral history is not a form of therapy. Oral history studies of war bring to the forefront issues of self-ethics of researchers as well as the challenges of analyzing such records and their accessibility.

**Keywords:** oral history, Russian-Ukrainian war since 2014, practices of documentation, ethical issues, traumatic experiences.

**Вступ**

На сьогодні усна історія в Україні є вже добре знаними дослідницьким методом і окремою галуззю історичного знання водночас. Українські усноісторичні студії беруть свій початок з 1990-х років – з двох масштабних проєктів дослідження примусової колективізації українського селянства на межі 1920–1930-х років та історії Української Греко-Католицької Церкви в підпіллі. Залучені тоді до міжнародних проєктів українські науковці (історики, етнологи, фольклористи) мали змогу ознайомитися з уже виробленими західними вченими теоретико-методологічними засадами і апробованими практиками запису усноісторичних свідчень, набуті практичних навичок. Упродовж 2000-х років сформувалися основні тематичні пріоритети досліджень методом усної історії (історія Другої світової війни, студії Голокосту, колективізація і Голодомор 1932–1933 років, радянські депортації і репресії та ін.)<sup>1</sup>.

Революція Гідності, російська війна в Україні з 2014 року змістили хронологічні рамки українських усноісторичних студій. В 2014–2015 роках українські усні історики постали перед викликом як документувати досвіди нещодавньої революції і війни, що тривала. Саме тоді постали перші ініціативи записів „тут і зараз”, дискусії ж про доцільність і ризики таких записів розгорнулися щойно

---

<sup>1</sup> Г. Грінченко (ред.). (2016). *Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація: Матеріали міжнар. наук. конф., (м. Одеса) 8–11 жовтня 2015 р.* Харків; О. Кісь, Г. Грінченко, Т. Пастушенко (ред.). (2014). *Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді: Матеріали міжнар. наук. конф., (м. Львів) 25–26 вересня 2014 р.* Інститут народознавства НАН України. Львів.

в 2022 році після повномасштабного російського вторгнення. Лише зробивши „перші спроби відійти від концентрації уваги на історії жертв та переслідуваних”, які були розпочаті в 2010-х роках, українська усна історія знову повернулася до вивчення тепер вже „новітніх кризових ситуацій та пов’язаних з ними героїзму і трагедій”<sup>2</sup>.

Історіографія усноісторичних досліджень про нещодавні події охоплює травматичний досвід війн і катастроф, кризові ситуації. До прикладу, в США усні свідчення записували після терактів 11 вересня 2001 року і руйнівного урагану Катріна в 2005 році. В європейському просторі чимало текстів на основі інтерв’ю постали про трагічні події в Руанді<sup>3</sup>, Боснійську війну<sup>4</sup> та ін. Збірка статей та інтерв’ю „Слухаючи на вістрі: усна історія після кризи”<sup>5</sup> підсумувала практики усної історії в поточних кризових ситуаціях і відразу в після них, методологічні та етичні особливості, можливості та виклики.

Найновіші дослідження з усної історії в Україні вмістила збірка наукових праць українських і зарубіжних фахівців „Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI століть”<sup>6</sup>, яка вийшла в 2021 році. Статті присвячені різним аспектам історії України XX–XXI століть і, зокрема, Революції Гідності та російсько-українській війні з 2014 року. Повномасштабне російське вторгнення 24 лютого 2022 року актуалізувало проблематику досліджень сучасних подій на основі документування та усної історії. Влітку 2022 і 2023 років у Кракові було проведено два Літні інститути „Свідчення війни в Україні”, які об’єднали дослідників гуманітарних і соціальних наук задля обговорення практики і викликів проведення інтерв’ювань під час триваючої російської війни в Україні<sup>7</sup>. Зокрема, піднімалися питання: якими є етичні наслідки такої „швидкої реакції” на війну? як належно проводити польові дослідження, коли травма ще не пророблена і травматичним може бути будь-що в розмові? як не завдати шкоди співрозмовникам і собі? та ін. Ініціаторами інститутів виступили Канадський інститут українських студій при Альбертському університеті (Канада), Українська асоціація усної історії (Україна), Кафедра соціології Ягеллонського університету, Польська асоціація усної історії, Фундація „Добра Воля” (Польща), Лундський університет (Швеція). В 2024 році оголошено подання на третій Літній інститут: „захід зосереджуватиметься на

<sup>2</sup> Г. Грінченко (ред.). (2021). *Слухати, чути, розуміти: усна історія України XX–XXI століть*. Тов. «Арт книга». Київ, с. 21.

<sup>3</sup> E. Jessee (2017). *Managing Danger in Oral Historical Fieldwork*. „The Oral History Review”, 44(2).

<sup>4</sup> S. Leydesdorff (2011). *Surviving the Bosnian Genocide: The Women of Srebrenica Speak*. Richardson K. (trans.). Indiana University Press. Bloomington; A. Petril, H. Hasanović (2020). *Voices from Srebrenica: Survivor Narratives of the Bosnian Genocide*. NC: McFarland. Jefferson.

<sup>5</sup> M. Cave, S.M. Sloan (eds.). (2014). *Listening on the Edge: Oral History in the Aftermath of Crisis*. Oxford University Press.

<sup>6</sup> Г. Грінченко (ред.). (2021).

<sup>7</sup> Canadian Institute of Ukrainian Studies. *Witnessing the War in Ukraine Summer Institute (2022–2024)*. <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/news-and-events/summer-institutes/witnessing-war-ukraine/index.html> [режим доступу 21.04.2024].

дослідженні свідчень у пошуку справедливості, маючи на меті виробити нові дисциплінарні підходи до усної історії, вивчення пам'яті та антропології, надаючи жертвам війни простір довіри, розширення можливостей і гідності”<sup>8</sup>.

У відповідь на сучасні виклики і розширення дослідницького поля, восени 2023 року реорганізувала свою роботу Українська асоціація усної історії, створена в 2006 році<sup>9</sup>. Асоціація активно співпрацює з міжнародною мережею усноісторичних об'єднань, проводить спільні заходи з науковими асоціаціями зі суміжних дисциплін, організовує щомісячні науково-публічні семінари з метою обговорення результатів і популяризації етично- та методологічно виваженого дослідження, проводить міжнародні наукові конференції та воркшопи.

В Україні і за кордоном з'явилося багато ініціатив зі запису усних свідчень з війни. Їх збирають журналісти, громадські організації, правники, митці й насправді не так вже і багато науковців. Зрештою, методом інтерв'ювання, окрім істориків, віддавна користуються соціологи, антропологи, етнологи, фольклористи для своїх наукових студій. Втім, далеко не все документування свідчень можна віднести до царини наукового збору і називати усною історією, адже далеко не всі послуговуються методикою усної історії та науковим підходом до збору свідчень.

Сучасне визначення усної історії включає кілька процесів водночас: запис (за допомогою аудіо- чи відеотехніки) інтерв'ю (формування дослідницької теми і розроблення програми інтерв'ю, саме інтерв'ювання) і творення в результаті цього нового історичного джерела, з яким далі можуть працювати науковці й громадськість в архівах усної історії; аналіз зібраних джерел (реконструктивний чи наративний (текстуальний) аналіз) і належне наукове введення в публічний простір зібраних усних свідчень.

В даній розвідці зупинюся на методиці та етиці записів інтерв'ю про російсько-українську війну з 2014 року як історичних джерел, потребі їх належного архівування і збереження в архівах усної історії. На підставі власної практики записів усноісторичних свідчень про війну впродовж 2015–2021 років спробую відповісти на питання: якими в інтерв'ю є наративні репрезентації воїнів (мобілізованих, добровольців і кадрових військових) початку російської війни проти України в 2014–2015 роках? якими є можливості усних свідчень про недавні події? коли варто розпочинати документування війни? якими є виклики і ризики польових досліджень?

## Джерельна база інтерв'ю

Джерельним підґрунтям стали проекти з усної історії, реалізовані на історичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка і в співпраці. Протягом травня–грудня 2017 року авторка була залучена до розроблення

---

<sup>8</sup> *Ibidem*.

<sup>9</sup> Українська асоціація усної історії (2024). <https://oralhistory.com.ua/> [режим доступу 19.04.2024].

і реалізації усноісторичної частини проекту „Діяльність волонтерських організацій як зміцнення обороноздатності України та реінтеграції тимчасово окупованих територій” (тема є складовою частиною Цільової комплексної програми наукових досліджень Національної академії наук України „Інтеграція Донбасу і Криму в політико-правовий і соціокультурний простір України: історичний досвід, сучасні виклики, перспективи”). В підсумку було записано близько 200 аудіоінтерв’ю з волонтерами, воїнами російсько-української війни і учасниками Революції Гідності. До записів свідчень долучалися також студенти історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Одним із результатів проекту стала монографія *Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013–2017 років* за редакцією Олени Аркуші та Миколи Литвина<sup>10</sup>. Різностороння і широка джерельна база включала усні свідчення, дані соціологічних опитувань, журналістські інтерв’ю, офіційні сайти волонтерських організацій, матеріали з відкритих сторінок у соціальних мережах. У фокусі усноісторичного дослідження була діяльність різноманітних волонтерських організацій, ініціатив і окремих волонтерів у Революції Гідності та російській війні в Україні, які допомагали українським воїнам, їхнім сім’ям і населенню, яке постраждало від бойових дій. У книзі також проаналізовано суспільні настрої в Україні напередодні та на початку бойових дій, представлено історичні аспекти і світові практики волонтерського руху, його зв’язок із формами громадської активності, розглянуто правову базу волонтерського руху, способи комунікації волонтерів, формування образів волонтерів у засобах масової інформації. Волонтерський рух в Україні репрезентує особливий досвід самоорганізації суспільства перед російською військовою загрозою, унікальні зв’язки між просторами війни і миру в сучасному світі.

З 2017 року і до повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року в рамках діяльності Центру усної історії та біографістики на історичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка зібрано близько 150 аудіозаписів з учасниками російсько-української війни з 2014 року: мобілізованими, бійцями добровольчих батальйонів, кадровими військовими, медиками. Це дозволило сформувати джерельну базу з історії перших років російської війни проти України в 2014–2021 роках, яка ще мало введена до наукового обігу. Особливу і чималу групу становлять усні свідчення воїнів першого року війни. В 2014–2015 роках багато з них пішли воювати добровольцями: в добровольчі батальйони чи були мобілізованими до лав Збройних сил України (ЗСУ). Це історії про мотивацію, зустріч з війною, якою вона є насправді, бойовий досвід і (не)повернення до цивільного життя. Особисті свідчення війни розкривають світ поза офіційним наративом: людські долі, знані події крізь призму індивідуального досвіду, емоції і переживання, побутові дрібниці, міркування і світогляд на момент запису інтерв’ю, коли

<sup>10</sup> О. Аркуша, М. Литвин (ред.), Г. Боднар, О. Лукачук, Л. Хлипавка (упоряд.). (2018). *Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013–2017 років*. Національна академія наук України. Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича. Львів.

війна ще триває. Весною 2022 року українську армію знову поповнило чимало добровольців, які проходять схожий шлях цивільної людини, яка потрапила на війну, і яку чекає повернення додому.

Впродовж 2015–2017 років авторка входила також до робочої групи Українського інституту національної пам'яті з розроблення методичних та етичних рекомендацій зі запису усних свідчень учасників Революції Гідності в регіонах України. В рамках проєкту „Майдан: усна історія” у м. Львові та Львівській області зібрали 36 відео і 44 аудіоінтерв'ю. Це спогади зазвичай молодих людей з природною підвищеною заклопотаністю майбутнім (як власним, так і країни в цілому), яке постане за умови нового соціального порядку, в підґрунті якого – гідність індивідів, їхня відповідальність. Інтерв'ю проводили під час розгортання російсько-української війни, тому свідчення про Революцію Гідності нерідко переростали в рефлексії про тогочасну суспільно-політичну дійсність. Частину записів Український інститут національної пам'яті опублікував у збірках спогадів<sup>11</sup>, решту зберігає в архіві усної історії та частково розмістив на своєму сайті, який щоправда з міркувань безпеки після широкомасштабного російського вторгнення в лютому 2022 року тимчасово неактивний<sup>12</sup>.

Авторка ввійшла до цих проєктів ще на підготовчих етапах, спільно з колегами (переважно істориками, але й також культурологами, психологами) розробляла програми інтерв'ю, брала участь в робочих зустрічах з вироблення питань методології і етики, була на зустрічах-обговореннях записів і робочих зустрічах з практичним психологом.

Інтерв'ювання розроблялися із застосуванням глибинного напівструктурованого проблемного інтерв'ю, яке зазвичай використовують для „тестування” свідомості оповідачів за мінімального втручання інтерв'юера в процес згадування людини про пережиті події, а отже, вибудовування ним / нею нарації, творення своєї оповіді. Програми інтерв'ю містили дві частини: наративну з широко сформульованим наративним запитанням і структуровану з тематичними блоками запитань. Акцент робився на наративності інтерв'ю, з огляду на те, що записувалися свідчення про нещодавні події з усіма можливими ризиками і обмеженнями. Про втілення цієї загальновідомої методики записів усних свідчень і виклики, що поставали в дослідницькому полі сучасної російсько-української війни, мова піде нижче.

---

<sup>11</sup> Т. Привалко (відп. ред.), О. Білобровець, Л. Бондарук, Т. Ковтунович, Т. Привалко (уклад.). (2017). *Майдан від першої особи. Регіональний вимір*. (Вип. 3: у 2 ч. Ч. 1. АР Крим – Луганська області). «К.І.С.». Київ; Т. Привалко (відп. ред.), Г. Боднар, О. Доброер, Т. Ковтунович, О. Морозова, О. Стукалова (уклад.). (2018). *Майдан від першої особи. Регіональний вимір*. (Вип. 3: у 2 ч. Ч. 2: Львівська – Чернігівська області). «К.І.С.». Київ.

<sup>12</sup> Український інститут національної пам'яті. *Архів усної історії* (2024). <https://ui.uin.gov.ua/uk/archive> [режим доступу 19.04.2024].



## Наративні репрезентації російської війни в Україні з 2014 року в усних історіях українських воїнів

Працюючи зі свідченнями про російську війну проти України в 2014–2015 роках (інтерв'ю з мобілізованими, бійцями добровольчих батальйонів і кадровими військовими, медиками, записаними весною і восени 2018 року) можу стверджувати, що ті, хто пройшов війну загалом неохоче про це згадували. Відчувалося, що співрозмовники не хотіли заглиблюватися у пережите, вважали це глибоко особистим досвідом, з яким щоправда важко справитися самотужки. Короткими були вступні наративні частини інтерв'ю: оповідачі лише представлялися і зазначали обставини, за яких попали в зону бойових дій. Відтак інтерв'юери майже відразу вимушено переходили до серії запитань. Відповідаючи на запитання, які стосувалися різних моментів воєнного досвіду, українські воїни найбільше розкривалися у трьох площинах: про мотивацію участі у воєнних діях; про те, як на фронті (пере)відкривали війну для себе заново, а також про життя після повернення: свій шлях адаптації до цивільного світу, реалії російської війни проти України станом на момент запису інтерв'ю в 2018 році.

В оповідах про початок російсько-української війни (2014–2015 роки) наративна увага виразно прикута до суспільно-політичних передумов і власної мотивації добровільної участі у війні. Весною-влітку 2014 року лави ЗСУ поповнило чимало мобілізованих чоловіків. З березня 2014 року формувався добровольчий рух (добровольчі батальйони). Серед головних мотивів воїни називали патріотизм і бажання захистити свою землю, не залишатися осторонь. Бійці добровольчих батальйонів наголошували на почутті патріотизму, який спонукав їх взяти до рук зброю. Ті, хто в 2018 році й далі служив у ЗСУ мотивом воювати вказували нагальну в 2014 році (після російської окупації Криму) потребу зупинити агресора. Війна актуалізувала класичні чоловічі риси і моральні принципи: хоробрість, рішучість, витримку, честь. Чоловіки вважали своїм обов'язком і честю стати на захист Вітчизни, бо „це таке місце, яке не можна зрадити”<sup>13</sup>. Незалежність, територіальна цілісність і недоторканість України – те, що мотивувало її захистити<sup>14</sup>. Ті, хто проходив строкову військову службу<sup>15</sup>, і кадрові військові особливо звертали увагу на те, що в свій час давали привселюдну присягу ніколи не зрадити українського народу і „зобов'язані захищати свою Батьківщину”<sup>16</sup>. Всі

<sup>13</sup> Інтерв'ю з чоловіком 1985 року народження, записане 25 квітня 2018 року. Мобілізований.

<sup>14</sup> Інтерв'ю з чоловіком 1980 року народження, записане 9 квітня 2018 року. Кадровий військовий; інтерв'ю з чоловіком 1985 року народження, записане 25 квітня 2018 року. Мобілізований.

<sup>15</sup> Інтерв'ю з чоловіком 1986 року народження, записане 28 жовтня 2018 року. Доброволець.

<sup>16</sup> Інтерв'ю з чоловіком 1989 року народження, записане 5 листопада 2018 року. Мобілізований; інтерв'ю з чоловіком 1980 р. н., записане 9 квітня 2018 року. Кадровий військовий; інтерв'ю з чоловіком 1986 року народження, записане 28 жовтня 2018 року. Доброволець.

оповідачі війну називали війною, а не означеною українською владою в квітні 2014 року Антитерористичною операцією (2014–2018 роки) (з квітня 2018 року – Операцією Об'єднаних сил (ООС)), і твердо акцентували на цьому практично відразу на початку розмови.

Війна стала реальністю, до якої ніхто не готувався. Досвіду бойових дій бракувало не лише щойно мобілізованим, але й військовослужбовцям, працівникам силових структур, які, обираючи професію, не передбачали участі у війні вже незадовго. Вся попередня коротка чи більш тривала підготовка (фізична, психологічна, моральна) перетворювалася в ніщо при перших бойових зіткненнях. Військові відверто розповідали про страх, який відчували в дорозі на схід України і ще більше відразу після приїзду. Про те, що найскладнішим було побороти страх, згадували практично всі, хто були в зоні ведення бойових дій: і мобілізовані за повістками, і вмотивовані й краще підготовлені добровольці, і відповідальні медики. Таких зізнань чимало і в опублікованих спогадах<sup>17</sup>. Говорили про невідомість і неясність після приїзду, про неспокій в очікуванні небезпеки і лише одиниці зізнавалися про свій страх бути вбитими чи важко пораненими.

Перший обстріл не могли забути, його згадували практично в кожному інтерв'ю. Виразно помітно, що важкі спогади (нерідко про перші дні після прибуття на передову, найскладніші пережиті моменти) глибоко не ворушили, згадували поверхово або, навпаки, лише окремі моменти. Про загиблих говорили рідко. Майже не згадували про фізичні випробовування („адреналін гнав так, що ми не відчували”<sup>18</sup>), натомість, наголошували на психологічних навантаженнях: постійна стрільба, інтенсивні обстріли, вихід з оточення, військові медики про свою роботу і про сюрреалізм звичних практик мирного життя місцевого населення серед хаосу війни. Рідним зазвичай не казали правди про своє місце перебування на лінії зіткнення. „Волонтер в прифронтовій зоні”, „на полігоні”, „подалі від передової”, „в безпечному місці” – так воїни 2014–2015 років називали своє місцезнаходження у телефонних розмовах родичам.

Широко представлені в інтерв'ю з військовими і добровольцями 2014–2015 років наративи про (не)адаптацію до цивільного життя після повернення. Виразно відчутно, що це дуже свіжі й травматичні історії. Для відновлення їм знадобилося багато часу („довгий час проходив”, „мені десь знадобилося, якщо чесно, то десь 2–3 роки”<sup>19</sup>). Міг розвинутися посттравматичний стресовий розлад (ПТСР)<sup>20</sup>. Важко було відразу після повернення. Знову різко змінився спосіб

---

<sup>17</sup> І. Штогрін (уклад.). (2016). *АД. Аеропорт Донецьк 242. Історія мужності, братерства і самопожертви*. Клуб сімейного дозвілля. Харків.

<sup>18</sup> Інтерв'ю з жінкою 1983 року народження, записане 19 жовтня 2019 року. Медик.

<sup>19</sup> Інтерв'ю з чоловіком 1985 року народження, записане 25 квітня 2018 року. Мобілізований; інтерв'ю з чоловіком 1993 року народження, записане 7 листопада 2018 року. Мобілізований.

<sup>20</sup> ПТСР – порушення психічного стану, що може розвинутися після травматичної події. Близько 8 % чоловіків і 20 % жінок, які пережили травматичні події, мають ПТСР (детальніше див.: Міністерство, 2022). Виникає не у всіх, хто був свідком психотравмувальної події, а, згідно зі статистикою, цей розлад матиме лише кожен п'ятий



життя: на фронті „ти кожен день напружений, ти кожен день чекаєш, що зараз має щось статися”<sup>21</sup>. Вже дорогою додому „дивувало нормальне життя”<sup>22</sup>.

Оповідачі згадували як миттєво реагували на гучні звуки („тільки так з ліжка і під ліжко”<sup>23</sup>), страждали через безсоння і порушення сну навіть від найменшого шуму („проснувся і зразу починаю одіватися”)<sup>24</sup>. Далі ж втягнутися сповна в цивільне життя заважали спогади – „пам’ять дає про себе знати, якісь певні моменти, які не дають тобі розслабитись”<sup>25</sup>. Наші співрозмовники називали такий стан „післявоєнним синдром”, „воєнним синдром” чи просто „синдром”. Це насамперед спогади про побратимів, які загинули, і почуття провини. Спостерігали за собою замкненість, але частіше напади агресії. Реабілітація після поранення, біль і фізичні страждання давалися легше за психологічні наслідки.

Проблематику ротації оповідачі розвивали у відповідь на запитання, самостійно її не піднімали. Регулярна заміна особового складу – один з ефективних способів підтримати психологічний і фізичний стан військових. Ротація має бути обов’язковою. Учасники бойових дій зазначали про потребу ротації кожні три-чотири місяці. На власному досвіді вони порівнювали перебування на передовій у різні проміжки часу й називали три-чотири місяці крайнім найбільшим терміном, після якого „психіка дуже ламається”.

## Коли проводити записи інтерв’ю?

Коли і з ким можна проводити записи інтерв’ю про події, які відбулися нещодавно? На нашу думку, інтерв’ю варто проводити не в часі тривання події, а з невеликої, але все ж таки з відстані часу. Як у вище зазначених проєктах, переважно від найбільш складного пережиття (на момент запису) проходило трохи часу: волонтери свідчили у 2017 році вже по активній фазі своєї діяльності на початку війни в 2014–2015 роках, з участі в Революції Гідності пройшло півтора року в 2015 році. З воїнами складно узагальнити „часову дистанцію” з огляду на різні досвіди, але зазвичай розмови відбувалися не відразу після повернення з бойових дій, все-таки минало трохи часу. В 2017–2018 роках військові вже

---

(залежно від „запасу міцності” і не залежно від „шкали” травматичності події) (Славінська, 2014). Може виникнути як у військових, які беруть участь у бойових діях, так і в цивільних, які перебували в небезпеці, бачили вбитих, втратили на війні рідних чи друзів, були в полоні чи в оточенні.

<sup>21</sup> Інтерв’ю з чоловіком 1985 року народження, записане 18 серпня 2018 року. Доброволець.

<sup>22</sup> Інтерв’ю з чоловіком 1995 року народження, записане 7 квітня 2018 року. Співробітник Державної прикордонної служби України.

<sup>23</sup> Інтерв’ю з чоловіком 1985 року народження, записане 25 квітня 2018 року. Мобілізований.

<sup>24</sup> Інтерв’ю з чоловіком 1995 року народження, записане 7 квітня 2018 року. Співробітник Державної прикордонної служби України.

<sup>25</sup> Інтерв’ю з чоловіком 1989 року народження, записане 5 листопада 2018 року. Мобілізований.

з відстані кількох років розповідали про особливо важкі досвіди початку війни в 2014–2015 роках.

Інтерв'ювати варто лише тих, хто має бажання і виявляє внутрішню готовність розказувати. Працюючи з людьми у стані гострої життєвої кризи, німецька дослідниця Габріель Розенталь (Gabriele Rosenthal), підсумувала, що „дуже обережне ведення бесіди способом, який підтримує розповідь таким чином, щоб підійти якомога ближче до травмуючого досвіду, однак, теж є придатним для людей у стані гострої життєвої кризи. Тут вимагається балансування між підтримкою оповідання про травматичний життєвий період та водночас утримування оповідачів від неочікуваного надто глибокого поринання у їхні страждання і від того, щоб у розмові чи опісля виявити, що вони переповнені травматичними спогадами”<sup>26</sup>.

Частина свідків незадовго після пережитого відчувала велику потребу розповісти про свій досвід. Так, вже після кількох записів у проєкті „Майдан: усна історія” влітку 2015 року для мене стало очевидним, що нараторам потрібно виговоритися і ніби звільнитися від пережитого взимку 2013–2014 років. Оповідач поставав перед нами живою людиною, яка хотіла спілкування, якій важко залишатися сам на сам з пережитим, яка хотіла бути почутою. За спостереженнями авторки, в інтерв'юванні про російсько-українську війну з 2014 року має значення момент запису – не зашвидко, але й не запізно. Не відразу після пережитого, а за деякий час свідки травматичних подій готові й хочуть говорити про пережите. Згодом вони вже не будуть згадувати пережитого так детально – закриються в собі чи адаптуються до нових реалій. Непроговорення, закам'яніння, закритість людини веде лише до негативних наслідків. Травматичні події денаративізують, оскільки до травмованих не дослухаються.

Тому важлива підтримка в бажанні згадувати про пережиті події, але й також у небажанні це робити. Усна історія не є терапією – навіть якщо сам процес може здаватися нараторам терапевтичним<sup>27</sup>. Також оповідач вперше розповідає про пережите, а інтерв'юєр є першим свідком оповіді з високим ризиком вікарної (вторинної) травматизації. Має значення добрий психічний стан співрозмовників. Посттравматичний стресовий розлад – довготермінова реакція на стрес, розвивається не одразу. Вияви ПТСР з'являються через щонайменше чотири тижні після травматичної події<sup>28</sup>: „Протягом першого місяця після психотравмуючої

---

<sup>26</sup> Г. Розенталь (2008). Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії. В Кравченко В., Грінченко Г. (ред.), *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Вип. 11–12. *Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень* (42–58). Тов. „НТМТ”. Харків, с. 43.

<sup>27</sup> J. Cramer (2020). „First, Do No Harm”: Tread Carefully Where Oral History, Trauma, and Current Crises Intersect. „The Oral History Review”, 47 (2), с. 205; R. Reynolds (2012). *Trauma and Relational Dynamics of Life-History Interviewing*. „Australian Historical Studies”, 43 (1) (Biography and Life-Writing), с. 78–88.

<sup>28</sup> Міністерство охорони здоров'я України (2022, 12 березня), #МОЗ публікує інформує про прояви та лікування ПТСР – посттравматичного стресового розладу. <https://www.facebook.com/moz.ukr/posts/332174298936793> [режим доступу 24.04.2024].

події розвивається гострий стресовий розлад. Якщо симптоми тривають більше місяця, то можна говорити про посттравматичний стресовий розлад”<sup>29</sup>. Психологи і психотерапевти зазначають про те, що „наскільки військовий чи військова отримали травму, можна оцінювати лише через півроку після закінчення війни (повернення з фронту)”<sup>30</sup>.

В середовищі усних істориків точаться дискусії чи інтерв’ювання про нещодавні й досі триваючі події – Революцію Гідності, російську війну в Україні, біженство і внутрішньо переміщених осіб, досвіди сучасної окупації та інше – можна називати усною історією чи радше документуванням свідчень. Серед аргументів противників називати їх усноісторичними – не пройшло ще достатньо часу, події незавершені, невідомо чим все закінчиться, нечітке дослідницьке поле. І безумовно вони мають рацію. Втім, записи по гарячих слідах дають історикам багато можливостей: детальну реконструкцію подій, про які не має інформації з інших джерел, і водночас вивчення різних суб’єктивних досвідів. Це змога вловити перші емоції та інтерпретації до того, як вони зникнуть / зміняться з часом і під впливом нових досвідів, інтерпретацій ззовні, нових контекстів і згодом уже виробленої моделі колективного пригадування, т.зв. „архівної пам’яті”. „Я пам’ятаю тексти, які писав 2014 року, – ділився Сергій Жадан, український поет, прозаїк, перекладач і громадський активіст. – Коли перечитую їх сьогодні, то розумію, що сьогодні би так уже не писав. Між тими текстами та сьогоднішнім уже є дистанція – 5 років, і це не так мало. Час накладає свій відбиток, і якісь речі сьогодні вже сприймаються більш звично, більш спокійно. За ці п’ять років ставлення змінилося: щось стало очевидним, щось – не таким важливим, із чимось ти змирився, з чимось звик жити”<sup>31</sup>. Свіжі, невідрефлексовані свідчення дають досліднику особливу мову, (не)нові слова, якими окреслюють те, що відбулося чи ще відбувається, нові значення слів. Водночас, під час інтерв’ювання дослідники повинні бути особливо пильними до мови співрозмовників і пильнувати за своєю, уникати неприйнятних для нараторів слів, адже це впливає на перебіг інтерв’ю. Зафіксовані свіжі емоції, індивідуальні рефлексії і підсумування про триваючі події будуть особливо цінними згодом у майбутньому в студіях пам’яті.

---

<sup>29</sup> І. Славінська (2014, 27 лютого), *Посттравматичний синдром: поради психологів*. „Українська правда”. <https://life.pravda.com.ua/health/2014/02/27/154476> [режим доступу: 24.04.2024].

<sup>30</sup> А. Курлович (2022, 22 травня). *Як підтримати близьку людину на війні. Поради психологів*. „Українська правда”. <https://life.pravda.com.ua/society/2022/05/22/248756> [режим доступу: 24.04.2024].

<sup>31</sup> І. Славінська (2019, 16 березня). *Сергій Жадан: „Новий роман про війну писатиму інакше”*. „Українська правда”. [https://life.pravda.com.ua/culture/2019/03/16/236057/?fbclid=IwAR0ffz0bjr-Uy7WTjq\\_b\\_f4mYEN3kD0h1jkkUgJvtz7pZHeJelqA6zPYx-U](https://life.pravda.com.ua/culture/2019/03/16/236057/?fbclid=IwAR0ffz0bjr-Uy7WTjq_b_f4mYEN3kD0h1jkkUgJvtz7pZHeJelqA6zPYx-U) [режим доступу: 24.04.2024].

## Оповідач–інтерв'юер: етичні моменти

Етика усної історичних студій включає юридично-правові та моральні моменти і охоплює всі етапи проєкту: підготовку й організацію дослідження, запис інтерв'ю, зберігання і доступ, аналіз, публічні презентації. Запис інтерв'ю – це наукове документування, творення архівного джерела, тому важливо ретельно дотримуватися методичних настанов. Спершу означають тему дослідження – історію чого саме ми досліджуємо. Відповідно до теми формулюють програму інтерв'ю, готують супровідну документацію (згоду на використання, протокол інтерв'ю (в наших проєктах ми ще використовуємо персоналію і паспортний лист)), продумують вибірку (кого плануємо записати) і шляхи пошуку оповідачів.

В документуванні історичних свідчень виразною є перевага біографічного інтерв'ю над тематичним (проблемним). Розповіді про війну – це різні історії поєднань і переплетень досвідів, це „досвіди, які перетікають”: учасники Революції Гідності, які волонтерили на Майдані, згодом стали волонтерами на війні; ті, хто активно допомагав кілька перших років війни (як правило до 2016–2017 років), 24 лютого 2022 року пішли воювати добровольцями; воїни активної фази війни 2014–2015 років зараз волонтерять; ті, хто воював раніше і зараз знову на фронті та багато інших поєднань. Так, запитуючи в 2015–2016 роках учасників Революції Гідності, з'ясувалося, що на той момент частина з них активно волонтерила і готова була говорити про те, чим жила тоді, а не про досвід Майдану.

Втім, якщо при інтерв'юванні волонтерів і учасників Революції Гідності краще „працювали” б біографічні напівструктуровані інтерв'ю (містять спершу широку наративну вступну частину і далі блоки відповідей на запитання), то в проєкті вивчення досвідів війни ми обмежилися лише тематичними інтерв'ю і, як засвідчила практика польових записів, це було правильним рішенням. Ті, хто пройшов війну – мобілізовані, бійці добровольчих батальйонів, кадрові військові – неохоче говорили про свій досвід. Спроби інтерв'юерів розвинути наративну оповідь були зазвичай марними – воїни коротко представлялися і згадували те, як потрапили до зони бойових дій. Працюючи зі записами інтерв'ю з військовими і добровольцями в архіві усної історії, все більше схиляюся до думки, що розлогі нарації на початку могли б розвинути глибокі травматичні спогади, з якими важко було б справитися нараторам та інтерв'юерам. У форматі ж питання–відповідь занурення у війну було ніби порційним, неповним, а відтак безпечнішим для обох співтворців усної історії.

На відміну від інтерв'ю з відстані часу, підготовчий етап у записах про російську війну в Україні передбачає тривалу і ретельну підготовку. Важливо не лише добре орієнтуватися в проблематиці, але й мати якомога більше інформації про свідка, розуміти, які моменти в розмові можуть бути травматичними і як їх долати. Про небажані чи табуйовані теми розмови варто запитати напередодні запису. Більшості оповідачів додатково треба пояснювати що таке усна історія і деталізувати, що записи свідчень проводяться за спеціальною методикою. Уважніші майбутні наратори до особи інтерв'юера, а на якості записів позначається те, чи він / вона є інсайдерами і мають сформовані довірливі взаємини. Чи має

дослідник внутрішній ресурс і потрібні знання працювати в такому проєкті? Чи наші співрозмовники свідомі того, на що йдуть: інтерв'ю матиме емоційно позитивний чи негативний вплив на них, нейтрального не буває? Де зберігати і як гарантувати безпеку зібраних свідчень в умовах війни, що ще триває? Це лише кілька головних запитань, на які дослідник має дати відповідь спершу собі, а далі якомога детальніше пояснити майбутнім оповідачам.

Співтворцями усної історичного джерела є обидва учасники – оповідач та інтерв'юер. Втім, владні відносини, а особливо в записках по гарячих слідах, є на боці інтерв'юера. Він / вона ініціює проєкт, визначає дослідницькі завдання, але й також визначає межі (не)заглиблення у чужий досвід. Оповідачі, їхній захист завше має бути пріоритетним перед здобуттям нових знань і повнотою дослідження<sup>32</sup>. Але в сучасних умовах, особливо після широкомасштабного російського вторгнення в лютому 2022 року і значного запиту на записи свідчень (з-за кордону насамперед), чи інтерв'юери не користуються ситуацією задля академічної кар'єри, грантових можливостей чи з іншою метою? Актуальне питання зашифрованих і анонімних інтерв'ю. Історики, на відміну, скажимо, від соціологів, в академічних публікаціях подають повні бібліографічні дані інтерв'ю: прізвище та ім'я, рік народження оповідача, місце і час запису, дані інтерв'юера. В умовах ж повномасштабної війни задля безпеки, окрім конфіденційної інформації, очевидно варто також відмовитися від публікації будь-яких персональних даних. Військові інколи легше йдуть на контакт і розкриваються глибше в інтерв'ю, коли пропонуєш їм анонімність – без зазначення справжнього прізвища та імені. Продуманою частиною проєкту перед початком проведення записів має бути архівування і зберігання, (не)доступ до бази даних і матеріалів усних свідчень. Як гарантувати безпеку архіву усної історії як щодо зберігання, так і використання іншими дослідниками?

Проведення інтерв'ю в комфортних умовах, відкритість і щирість в розмові, увага й емпатія до оповідачів, повага до їхніх міркувань і досвіду пережиття – базові засади налагодження довірливих стосунків поміж співрозмовниками. Сьогодні досліднику важко дотриматися правила творення простору з певним ступенем приватності. Інтерв'ю про досвіди війни, як правило, записують не вдома у нараторів (в „класичній” усній історії вважають найкращим варіантом), а вимушено в „нейтральних” місцях: в парку чи кафе, на роботі, в автомобілі, в помешканні інтерв'юера. Воїни не хочуть ділитися спогадами вдома, щоб розповідями не травмувати своїх рідних. Однак побачене чи почуте в людному місці (звуки, запахи, поведінка людей) прямо впливає на розгортання розмови<sup>33</sup>. Працюючи в архіві усної історії зі супровідною документацією записів з учасниками бойових дій, часто натрапляю на згадки інтерв'юерів про те, що після виключення диктофону розмова ще тривала навіть годину і більше часу. Оповідачі говорили

<sup>32</sup> C. Pascoe Leahy (2022). *The Afterlife of Interviews: Explicit Ethics and Subtle Ethics in Sensitive or Distressing Qualitative Research*. „Qualitative Research” (Vol. 22. Issue 5: Hierarchy and Inequality in Research: Practices, Ethics and Experiences), с. 777–794. <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/14687941211012924> [режим доступу 21.04.2024].

<sup>33</sup> N. Hunt (2010). *Memory, War and Trauma*. Cambridge University Press, с. 61–80

на нейтральні теми про сьогодення, більше дізнавалися про інтерв'юерів та ін. Чи має дослідник достатній ресурс часу на „перед інтерв'ю” і „після інтерв'ю”? Щобільше, чи має дослідник ресурс для спілкування з оповідачами „по той бік”, чиї думки і дії прямо протилежні його / її позиції або ж містять відкриту неправду?

В записках травматичних спогадів інтерв'юер вибудовує розмову-діалог зі співрозмовниками, але водночас контролює і балансує між заглибленням у розповідь та безпекою. Він / вона слухає „головою і серцем”: налаштований на розкриття важливих тематичних сюжетів і водночас зберігає емоційну про-никливість щодо того, як наратор себе почуває<sup>34</sup>. Травма свіжа і ще не вписана в його / її життєпис, на відміну від спогадів про віддалене минуле.

Варто поважати особисті кордони наратора – знаходитися на безпечній відстані, уникати фізичного контакту, який може бути неприємним, контролювати свою жестикуляцію і не робити різких рухів руками і тілом. Військові інстинктивно пильнують чужі руки, в яких може бути зброя. Коли оповідь ви-кликала сильні емоції, інтерв'юеру варто перечекати, дати можливість їм вийти. Це моменти важливого і важкого свідчення. Не варто вдаватися до підтримки на кшталт „тримайся”, „мені дуже шкода”, „все буде добре”, „я Вас розумію” і не давати своїх оцінок („складно сказати, я там не був/не була”, „навіть не знаю, що й думати”). Слова, які дають відчуття опори: „зараз безпечно”, „це вже минуло”. Якщо ми не знаємо, що відповісти, важливо бути щирим і сказати: „я не знаю, що Вам відповісти, але я тут, поруч”. Запропонувати перерву чи перенести продовження розмови. В разі особливо важкої нарації етично недоцільно, щоб запис закінчувався у цей момент. Так само помилково наперед бачити / шукати в спогадах про сучасну війну лише травматичне.

Етичні норми визначають взаємодію не лише між дослідником і оповіда-чем, але й в всередині дослідницької групи, а також назовні з досліджуваною спільнотою і суспільством загалом через розміщення і презентації матеріалів проєктів. Слід також врахувати, що як би ми не намагалися продумати все з етики дослідження, до кінця всього не врахуємо – завжди залишаються ризики, „почи-наючи від фізичного, емоційного та репутаційного, і присутні до, під час та після проведення дослідження”<sup>35</sup>. А в усній історії незавершеного минулого – це ще непередбачувані нові ситуації інтерв'ю, потреба йти на компроміси і рішення, які (пере)приймаються в часі тривання проєкту.

## Підсумки

Після повномасштабної російської війни проти України в лютому 2022 року по-стало чимало дослідницьких ініціатив з документування воєнних свідчень. Ця розвідка є спробою привернути увагу до фахової академічної фіксації свідчень сучасної російсько-української війни з 2014 року, а відтак творення широкого

---

<sup>34</sup> С. Pascoe Leahy (2022). *Op. cit.*

<sup>35</sup> Е. Jessee (2017). *Op. cit.*



комплексу нової бази історичних джерел, належно записаних та збережених в архівах усної історії для роботи тепер і особливо на майбутню перспективу.

Ґрунтуючись на практичній роботі з інтерв'ювання досвідів українських воїнів, волонтерського руху, Революції Гідності впродовж 2015–2021 років, можна говорити про потребу перегляду класичного інструментарію усної історії в записах про сучасне і ще незавершене. Особливо актуалізується питання етики усної історії війни. Етика дослідження охоплює всі послідовні процеси: між оповідачем та інтерв'юером (під час безпосередньої передачі та запису свідчень), всередині дослідницької групи проекту, під час публічної популяризації результатів. В тексті, на прикладі інтерв'ю з українськими воїнами (мобілізованими, добровольцями і кадровими військовими) початку російської війни в Україні в 2014–2015 роках, найбільша увага прикута до аналізу етичних моментів підготовки і ситуацій запису інтерв'ю (на рівні оповідач–інтерв'юер).

Запропоновані міркування невичерпні, вони лише почасти торкаються окремих питань, сигналізуючи їхню важливість. „Виробити” єдину методiku і етику роботи зі свіжими спогадами є неможливо і шкідливо водночас – різними є ситуації інтерв'ю, записані історії кожна по-своєму унікальні, втім, вкрай важливо проговорювати практичний бік, означувати проблемні поля і спільно шукати на них відповіді. Набутий практичний досвід в роботі зі запису й опрацювання свідчень з російської війни в Україні з 2014 року, переосмислені етичні моменти будуть корисними і залишаються актуальними в дослідницькому полі ще й досі триваючої війни (особливо після широкомасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року) і загалом в усній історії світових воєн.

## Бібліографія

- Аркуша О., Литвин М. (ред.), Боднар Г., Лукачук О., Хлипавка Л. (упоряд.). (2018). *Про гідність. Волонтерський рух в Україні 2013–2017 років*. Національна академія наук України. Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича. Львів.
- Глотов С. (уклад.). (2018). *У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту*. Харків.
- Грінченко Г. (2021). *Питання, наративи, інтерпретації: усна історія як мистецтво балансу і взаємодії*. В Грінченко Г. (ред.), *Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть*. Тов. «Арт книга». Київ.
- Грінченко Г. (ред.). (2016). *Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація: Матеріали міжнар. наук. конф., [м. Одеса] 8–11 жовтня 2015 р.* Харків.
- Грінченко Г. (ред.). (2021). *Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть*. Тов. «Арт книга». Київ.
- Грінченко Г., Реброва І., Романова І. (2012). *Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусії, Росії та України)*. „Український історичний журнал”, 4.
- Кісь О. (2017, 15 січня), *Усна історія в сучасній Україні: здобутки і виклики часу*. <https://ua.boell.org/uk/2017/01/16/usna-istoriya-v-suchasniy-ukrayini-zdobutki-i-vikliki-chasu> [режим доступу 21.04.2024].

- Кісь О., Грінченко Г., Пастушенко Т. (ред.). (2014). *Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді: Матеріали міжнар. наук. конф., [м. Львів] 25–26 вересня 2014 р.* Інститут народознавства НАН України. Львів.
- Курлович А. (2022, 22 травня). *Як підтримати близьку людину на війні. Поради психологів.* „Українська правда”. <https://life.pravda.com.ua/society/2022/05/22/248756> [режим доступу 24.04.2024].
- Міністерство охорони здоров'я України (2022, 12 березня), *#МОЗ публікує інформує про прояви та лікування ПТСР – посттравматичного стресового розладу.* <https://www.facebook.com/moz.ukr/posts/332174298936793> [режим доступу 24.04.2024].
- Привалко Т. (відп. ред.), Білобровець О., Бондарук Л., Ковтунович Т., Привалко Т. (уклад.). (2017). *Майдан від першої особи. Регіональний вимір.* (Вип. 3: у 2 ч. Ч. 1. АР Крим – Луганська області). «К.І.С.». Київ.
- Привалко Т. (відп. ред.), Боднар Г., Доброер О., Ковтунович Т., Морозова О., Стукалова О. (уклад.). (2018). *Майдан від першої особи. Регіональний вимір.* (Вип. 3: у 2 ч. Ч. 2: Львівська – Чернігівська області). «К.І.С.». Київ.
- Розенталь Г. (2008). *Цілюща дія розповідання історій: до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії.* В Кравченко В., Грінченко Г. (ред.), *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 11-12. Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень.* Тов. „НТМТ”. Харків.
- Славінська І. (2014, 27 лютого), *Посттравматичний синдром: поради психологів.* „Українська правда”. <https://life.pravda.com.ua/health/2014/02/27/154476> [режим доступу 24.04.2024].
- Славінська І. (2019, 16 березня). *Сергій Жадан: „Новий роман про війну писатиму інакше”.* „Українська правда”. [https://life.pravda.com.ua/culture/2019/03/16/236057/?fbclid=IwAR0fjz0bjr-Uy7WTjq\\_b\\_f4mYEN3kD0h1jkkUgJvtz7pZHeJelqA6zPYx-U](https://life.pravda.com.ua/culture/2019/03/16/236057/?fbclid=IwAR0fjz0bjr-Uy7WTjq_b_f4mYEN3kD0h1jkkUgJvtz7pZHeJelqA6zPYx-U) [режим доступу 24.04.2024].
- Томсон А. (2008). *Чотири зміни парадигм в усній історії.* В Кравченко В., Грінченко Г. (ред.), *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 11-12. Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень.* ТОВ „НТМТ”. Харків.
- Українська асоціація усної історії (2024). <https://oralhistory.com.ua> [режим доступу 19.04.2024].
- Український інститут національної пам'яті. *Архів усної історії* (2024). <https://ui.inpr.gov.ua/uk/archive> [режим доступу 19.04.2024].
- Штогрін І. (уклад.). (2016). *АД. Аеропорт Донецьк 242. Історія мужності, братерства і самопожертви.* Клуб сімейного дозвілля. Харків.
- Canadian Institute of Ukrainian Studies. *Witnessing the War in Ukraine Summer Institute* (2022-2024). <https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/news-and-events/summer-institutes/witnessing-war-ukraine/index.html> [режим доступу 21.04.2024].
- Cave M., Sloan S.M. (eds.). (2014). *Listening on the Edge: Oral History in the Aftermath of Crisis.* Oxford University Press.
- Cramer J. (2020). „First, Do No Harm”: *Tread Carefully Where Oral History, Trauma, and Current Crises Intersect.* „The Oral History Review”, 47 (2).
- Hunt N. (2010). *Memory, War and Trauma.* Cambridge University Press.

- Jessee E. (2017). *Managing Danger in Oral Historical Fieldwork*. „The Oral History Review”, 44(2).
- Leydesdorff S. (2011). *Surviving the Bosnian Genocide: The Women of Srebrenica Speak*. Richardson, K. (trans.). Indiana University Press. Bloomington.
- Pascoe Leahy C. (2022). *The Afterlife of Interviews: Explicit Ethics and Subtle Ethics in Sensitive or Distressing Qualitative Research*. „Qualitative Research”, (Vol. 22. Issue 5: Hierarchy and Inequality in Research: Practices, Ethics and Experiences). <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/14687941211012924> [режим доступу 21.04.2024].
- Petrl, A., Hasanović, H. (2020). *Voices from Srebrenica: Survivor Narratives of the Bosnian Genocide*. NC: McFarland. Jefferson.
- Reynolds R. (2012). *Trauma and Relational Dynamics of Life-History Interviewing*. „Australian Historical Studies”, 43 (1) (Biography and Life-Writing).